

SON DÖNEM ÇAĞATAY TÜRKÇESİ VE ÖMER HAN

DR. MUSTAFA TANÇ

İlk yazılı metinleri 8. yüzyıla kadar uzanan Türkçe tarihî süreç içerisinde birçok yazı dili oluşturmuştur. Bu yazı dili evresinin ilki Eski Türkçe dönemidir. 12. ve 13. yüzyıllar Türk dilinin ses ve şekil bakımından ciddi gelişmelere uğradığı zamandır. Bu devreden sonra Türk dilinin şekil ve sözlük bilgisinde birtakım değişimler olmaya başlamış, buna bağlı olarak Türk dilinde yeni yazı dilleri ortaya çıkmıştır. Bu yazı dilleri içerisinde Batı Türkçesinden sonra en önemli yere sahip bulunan ve Alî Şîr Nevâyî ile klâsikleşen Çağatay Türkçesidir. Çağatay Türkçesi, Orta Asya yazı dilinin gelişmesinde bir safhadır. Harezmi ve Altın Ordu Türkçelerinin devamı olarak 15. yüzyılın başından 20. yüzyılın başına kadar devam etmiştir. En verimli çağını ise, Nevâyî ile 15. yüzyılda yaşamıştır. Bunun yanında Hüseyin Baykara ve Babür de önemli bir yer tutar. Çağatay Türkçesi Nevâyî ile kavuştuğu bu altın çağından sonra yavaş yavaş gerilemeye başlar ve artık büyük üstatlar yetiştiremez (Timurtaş,1997,305).

Dil ve edebiyat alanındaki bu gerileme siyasî alanda da kendini hissettirir. Orta Asya Türklüğünün yaklaşık 250 yıl süren siyasal birliği, son Şeybanî hükümdarı Abdullah Han ve oğlu Abdülmümin'in ölümü ile sona erer. Böylece Şeybanîlerin hanlığı Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları olmak üzere üç devlete bölünür. Bu bölünmeden sonra Buhara hanlarından bazıları, özellikle Abdülaziz Han ile Subhan Kuli Han yerli beylerin gücünü kırarak Orta Asya Türklüğünü birleştirmeye çalışmışlar. Ancak bu çabalarında başarılı olamamışlardır. Bu durum 19. yüzyılda da devam etmiştir. Hanlar zaman zaman birliği sağlamayı, ekonomik alanda bazı yararlı tedbirler almayı başarsalar da yurdun kalkındırılması için gereken köklü yenilikleri getirememişler ve Türkistan Türklüğünü birleştirememişlerdir. Hanların hem kendi iç kavgaları hem de birbirleriyle yaptıkları bitmez tükenmez mücadeleler Orta Asya Türklüğünün gücünü esaslı bir biçimde sarsmıştır. Bu güç sarsıntısından istifade eden Ruslar Türkistan'ı kolay bir biçimde işgal eder. Bunun sonucu olarak 1868 yılında Buhara ve 1873 yılında Hive ve hanlıkları kendi varlıklarını ayakta tutabilmek için Rus himayesini tanımak zorunda kalırlar. Bu hanlıklar içerisinde en etkin ve önemli bir yere sahip olan Hokand hanlığı ise, 1876 yılında doğrudan Rusya'ya katılmak durumunda kalır (Eckmann,1963,122).

Bu dönemde Orta Asya Türk dünyasının kültür hayatında önemli bir yeni-

lik görülmez. Yurdun kültür düzeyi önceki yıllarda olduğu gibi çok düşüktür. Birçok yeni medreseler açılmasına karşın bunların programında ve öğretim yöntemlerinde bir değişiklik görülmez. Türkistan'a sömürge gözüyle baktıkları için Ruslar da bu ülkede yaşayan halkın kültür seviyeleri ile pek ilgilenmezler. Bu dönem içerisinde Buhara hanlığında önemli bir edebî ve kültürel faaliyet göze çarpmaz. Buna karşılık Hive ve özellikle Hokand'ta Çağatay dili ve edebiyatı alanında önemli gelişmeler yaşanır (Eckmann,1963,122).

Aşk, şarap ve zamandan şikayet gibi eski konular üzerinde Nevâyî ve Fuzulî tarzında pek çok şiirler yazılır. Yergi şairleri, Ruslar aracılığı ile tanıdıkları Batı kültürünün etkisi altında, divan şiiri kalıplarına dokunmadan, yeni konuları da ele almışlardır. Klâsik dönem Çağatay edebiyatında olduğu gibi son dönem Çağatay edebiyatında da şiir üstün bir yere sahiptir. Tarih yazarlarını bir kenara bırakacak olursak, edebî nesrin yalnızca bir iki temsilcisi olduğunu söyleyebiliriz. Konu açısından görülmeyen yenilikler edebî tür açısından da görülmez. Divan edebiyatındaki eski şiir türleri varlığını devam ettirir. Hatta Rus edebiyatını bilen şairler dahi eski şekil ve kalıpları bırakıp edebiyatı yenileştirme cesaretine girememişlerdir (Eckmann,1963,122).

Bu devir sanatçılarının hemen hepsinin klâsik Çağatay dilini özentiyle taklit ettiklerini görmekteyiz. Oysa artık bu dönemde Çağatay Türkçesi gittikçe kullanımdan düşmekte bunun yerini o bölgede yaşayan Türk halklarının yerli dilleri almaya başlamaktadır. 1800-1920 yılları arasında kapsayan bu dönemde edebiyat ve sanat alanında en etkili merkez Hive ve Hokand hanlıkları olmuştur. Bu dönem içerisinde onlarca şair yetişmiştir. Hive hanlığında yetişen bu şairler Nevâyî'yi taklitten öteye gidememişlerdir. Munis Harezmi (1778-1829), Firdevsü'ül-ikbal adlı tarih eserinin yazarı Agehî (1809- ?) ve Kamil Harezmi (1825-1899) bu edebiyatın önde gelen temsilcileridir (Eckman,1963,123). Ancak bu dönem içerisinde klâsik Çağatay edebiyatının en güzel ve son hamlelerinin Hokand hanlığında yapıldığına tanık olmaktadır. Çalışmamızın da asıl konusunu teşkil eden, 1810-1822 yılları arasında saltanat süren Ömer Han ve 1822-1842 yılları arasında hüküm süren oğlu Muhammed Ali Han devri bu dönem Çağatay edebiyatının en parlak devridir. Bu dönemde yetişen şairler, âdeta Nevâyî ve Fuzulî'yi taklitte yarış etmeye başlamışlardır.

Ömer Han kardeşi Alim Hanın öldürülmesinden sonra tahta çıkar. Tarihçiler tarafından dindar ve adil bir hükümdar olarak nitelendirilir. Edebiyatı çok seven ve aynı zamanda kendisi de şair olan Ömer Han sanatçıları korumuş, onları sarayında etrafına toplamıştır (Eckmann,1963,130).

Ömer Han 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Buhara Emiri Haydar Şah (1800-1826) ile tatlı bir rekebe girer. Bu rekabetten yenilgi ile çıkan Haydar Şah, ay-

nı zamanda Hokand, Hive, Afganistan ve İran ile harp etme durumuyla karşı karşıya kalır. En sonunda çok müşkil bir duruma düşen Haydar Şah, tamamı Müslüman olan komşularına karşı üstünlük sağlayabilmek için İslâmın Halifesi durumunda olan Osmanlı Padişahının desteğini sağlamak düşüncesiyle 1813 yılında İstanbul'a bir elçi göndererek komşularını şikâyet eder. Bu arada özellikle Hokand Hanının kendisinin Doğu Türkistan'da hâkimiyet kurmasını engellediğini belirtir.

Bu durumun bir üstünlük kurma meselesi olduğunu fark eden Osmanlı Hükûmeti gönlünü incitmeyecek bir biçimde onun bu isteğini reddeder. Bunun üzerine, Buhara Emiri Haydar Şah'ın bu teşebbüslerini öğrenen Ömer Han da, İstanbul'a elçisi Elhac Seyyid Kurban Efendiyi göndererek "biat" etmek istediğini bildirir. Padişaha karşı duyduğu büyük hürmeti ve bağlılığını dile getiren, bütün ömrünü gaza ve cihada adadığını ifade eden Ömer Han'ın bu biat ricası da, tıpkı Haydar Şah'ın müracaatı gibi, Osmanlı Meclislerinde etraflıca görüşülür. Ancak, Ömer Han'ın bu dileği yerine getirilmez. Osmanlı sadrazamı meclis görüşmelerinden sonra Padişah'a durumu arz eden raporunda şu ifadelere yer verir: *"Hoten, Hitay, ve Kazgahn'dan Kaşgar'a kadar olan sahanın hakimi Seyyid Muhamed ömer han2dır. Bunun gayesi gaza ve cihad'dan ibarettir. Hitay keferesinin idaresine düşen müslüman ahaliyi dahi kurtarmıştır. İfadesine göre bu meşguliyetlerinden dolayı taraf-ı hilafetpenahiye zamanında mektup yazamamış. Muhaliflerine karşı sizden Tuğ ve Kılıç istemektedir.*

Bunlar böyle ama, gerek adı geçen Han ve gerek Han'ın memleketi ile aramızda daha önce doğru dürüst ilişkimiz olmamıştır. Bu Han'ı ve memleketini bilenlerden soruşturulup araştırıldığına göre, bu Han'ın ataları, Buhara hanına muhalif olarak Hokand'ı zaptetmiş ve bu Han'ın kendisi de Kaşgar'a sahip olmak istemiştir. Fakat Kaşgar'ın eskiden beri Buhara'nun toprağı olduğu bilinmektedir.

Bütün bu hususlar ve elçi Kurban Efendi'nin tavrı ve mektuplar Meclis'te okundu ve görüşüldü. Bu adı geçen Hokand Hanının istediği bir Name, Bayrak ve Kılıç'tır. Anlaşılan bu Han, Çin tarafından endişe etmektedir. Fakat Buhara ve ona bağlı Kaşgar'ı muarız (muhalifi)'dir. Şayet biz ona name gönderirsek, o çıkıp halka "bak işte sultanın mektubu" diyecek ve Müslüman ahali arasında çatışmanın devamına sebep olacak. Diğer taraftan bu Han etrafına iki yüz bin kişilik bir kuvvet topladığını Çinlilere karşı elde ettiği zaferden sonra şimdi de Ruslara karşı çarpıştığını zikredip Osmanlı Devletinin desteğini istemektedir. Biz onun Osmanlı tâbiyetine girmesine evet diyemeyiz. Zira Devlet-i Aliyye ile Rusya arasında sulh akdedilmiş bulunuyor.

Ayrıca bu Hanın ülkesi bize çok uzak mesafededir. En iyisi bu Han'a müna-

sip bir lisan ile durum anlatılıp gönü alınmalıdır.”

Osmanlı Devletinin yanlış bilgi nedeniyle kabul etmediği Ömer Han bu sıralarda Türkistan hanları içerisinde en liyakatlisi idi. Kaşgar’da hüküm süren Hocalar idaresini Çinlilerin idaresinden kurtarmıştır. Kazak bozkırlarından Türkistan’a doğru adım adım ilerleyen Ruslara karşı müstahkem Akmesjid kalesini yaptırmış, halkı tarafından çok sevilmiş ve hatta kendisi Müslümanların “Emirü’l-Mü’minin”i ilân edilmiştir. Ne yazık ki bu büyük hükümdar uzun süre başta kalamamış ve 1822 yılında bir hastalık neticesinde vefat etmiştir. Ömer Han zamanında başlayan Osmanlı-Hokand münasebetleri istenilen düzeye çıkarılamamıştır. Buna rağmen, Hokand idarecileri Osmanlı Devletine ve Halifeye bağlılıklarını ve saygılarını daima muhafaza etmişlerdir. Nitekim Ömer Han’ın ölümünden sonra tahta geçen oğlu Muhammed Ali Han’ın ilk işlerinden biri, tahta çıkışını haber vermek ve emirlerini beklediğini ifade eden bir mektubu ve sefiri derhal İstanbul’a göndermek olmuştur (Saray,1996, 204, 207).

Ömer Han İstanbul ile sadece siyasî münasebetlerde bulunmamış aynı zamanda ilmî ve edebî münasebetler içerisine de girmiştir. İstanbul’da Yıldız Kütüphanesindeki Çağatay Edebiyatının mühim külliyatı Ömer Han tarafından, diğer bir nüsha da Hive Hanı tarafından gönderilmiştir (Togan,1981, 213).

1814 yılında Ömer Han zamanında Türkistan şehri, Kırgız steplerinin ona ait kısımlarıyla birlikte Hokand devletine dahil edildi. Bu durum üzerine Ömer Han Emirü-l Müslimin unvanını aldı. Ömer Han 1815-1816 yıllarında Hokand’daki Câmî’-i Kabîr’i inşa ettirdi (Köprülü, 1993, 322). Kardeşi Alim Han, tarihçiler tarafından zalim bir idareci olarak tasvir edilirken, onun katilleri tarafından tahta çıkarılan Ömer Han ise, dindarlığı ve adaleti ile övülmektedir.

Ömer Han yazdığı şiirlerinde Emir mahlasını kullanmıştır. Şiirlerini Nevâyî tarzında yazmıştır. Onun devri Hüseyin Baykara devri ile mukayese edilmiştir. Ömer Han’ın sarayında yetmişden fazla şair yaşamıştır. Bunlar arasında Namanganlı Fazlî, Gülhanî, Hazık, Mahmur vb. en tanınmışlarıdır. Ayrıca Ömer Hanın sarayı içerisinde kadın şairler de bulunmakta idi . Bunlar ise, Mahzune, Üveysî ve Ömer Han’ın karısı Nadire’dir. Karısı Nadire Atalık (vali) Rahman Kulu Beğ’in kızıdır. 1790 yılında Endican’da doğmuştur. Asıl adı Mahiler’dir. İlk şiirlerinde Kamile daha sonrakilerinde Nadire mahlasını kullanmıştır. Nadire, devrinde güzelliği ile ün kazanmış bir kadındır. Bu güzellik daha sonraları 1817 yılında Ömer Han ile evlenmesine sebep olmuştur. Seçkin bir şair olan Nadire’nin Çağatayca ve Farsça olmak üzere iki divanı vardır. Yazdığı samimi aşk şiirlerinde kocasına karşı duyduğu sevgiyi dile getirir. Nadire’nin şiirleri halka inmiş, halk tarafından çok beğenilmiş, ve birçoğu bestelenmiştir. Tıpkı kendisi ve karısı gibi Ömer Han’ın oğlu Muhammed Ali de edebiyatla ilgilenmekte ve şiir-

ler yazmaktaydı. Onun Leyla u Mecnun adlı mesnevisi tamamlanmadan kalmıştır (Eckman,1963,132).

Ömer Han'ın Çağatayca ve Farsça şiirlerini içine alan divanında gazeller, birçok muhammes, müseddes ve müsemmenlerle birlikte 24 tuyuğ ve bir terciibent yer alır. Divanının baş kısmında bulunan giriş onun otobiyografisi durumundadır. Şiirlerinde genellikle aşk bazen de şarap konularını ele alır. Onun Farsça şiirler yazması Çağatay edebiyatı geleneklerini sürdürmesi ile alakalıdır. Bu durum şairin gelenekten kopmadığını gösterir.

Şairin divanının Türkiye kütüphanelerinden İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde biri orijinal diğeri de istinsah olmak üzere iki nüshası vardır. Orijinal nüsha İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar Kataloğu T 5452 numarada 357b-414b varakları arasında yer almaktadır. Yazılış tarihi 1232/1816-17'dir. İstinsah olan nüsha ise, T 2850 numarada kayıtlıdır. Kim tarafından nerede ve ne zaman istinsah edildiği bilinmemektedir. Bununla birlikte eser Şeyh Süleyman Efendi tarafından *Divan-ı Emir ve Mecma'uş-şu'ara-i Asya-i vusta* adıyla 1884-1885 yılında İstanbul'da, 1900-1901 yılında ise, Taşkent'te yayınlanmıştır. Yayınlanan bu eserin tek nüshası Milli Kütüphane'de 1973 B 38 numarada kayıtlıdır. Bu eserin sayfalarında bir hayli eksikler mevcuttur. Eserin her üç nüshası da oldukça okunaklıdır.

Yabancı Türkologlardan Samoyloviç Ömer Han'ı 15.yüzyılda yaşayan şairlerden Yusuf Emirî ile karıştırmıştır. Samoyloviç'in bu yanılması bütün Türk ve Özbek araştırmacılarını da yanıltmıştır. İsmail Hikmet Ertaylan Münih'te toplanan şarkiyatçılar kongresinde okuduğu *Le poète tchagataien Yusuf Emiri et de ux manuscrits de la bibliothèque de l'Université d'Istanbul: Akten des Vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten-Kongresses München, Wiesbaden 1959, s. 380-382* adlı bildirisinde bu yanlış dikkati çeker (Eckmann,1963,131).

Ömer Han gerek dil malzemesi gerekse ifade kabiliyeti bakımından kendisine üstat olarak kabul ettiği Nevâyî'nin üstünde bir durum sergileyemez. Muhammeslerinin birçoğu Nevâyî, Fuzûlî ve Nâbî'nin gazellerinin tahmisinden oluşmaktadır. Böylece o yalnızca Çağatay sahasının üstatlarını taklit etmekle kalmaz aynı zamanda Osmanlı sahasının büyük üstatları Fuzûlî ve Nâbî'yi de taklit eder. Aşağıda verdiğimiz örnekler, İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar Kataloğu T 5452 numarada 357b-414b varakları arasında yer alan nüshadan alınmıştır.

Fuzûlînin meşhur ...*olandan sor* redifli gazelinin tahmisi şöyledir:

Belâ deştide ğam tağı meniñ dik zâr olandan sor

Muhabbet remzini Mecnûn kibi efkâr olandan sor
 Mezâk-ı la'l-i nâbın 'ışk ara humâr olandan sor
 Şifâ-yı vasl kadrin hicr ile bîmar olandan sor.
 Zülâl-i zevk ü şevkin teşne-i dîdar olandan sor

***

Köñül mecnûnıñ oldı 'ışk cürmi birle öltürme
 Miniñ dik mübtelâdın cevri terkinî revâ körme
 Rakîb-i rû-siyeh birle demi öltürme vü türme
 Lebiñ şîrîn çikip güftâre mindin özgedin sorma
 Bu pinhân nükteni bir vâkıf-ı esrâr olandan sor.

***

Muhabbet şîveside 'akl tedbîri irür bâtl
 Birev kim 'ışk ara mecnûnıñ irdi ol irür 'âkil
 Mini kim yığlamakdın men'im iyler zâhid-i câhil
 Közi yaşlularıñ hâlin ne bilsün merdüm-i gâfil
 Kevâkib seyrini şeb tâ seher bîdâr olandan sor

***

Temennâ kıldı hatt-ı 'ârızını bu çemenlerdin
 Bu gül şevkide bülbül âşiyân kıldı tikenlerdin
 Gurûr-ı hüsn ile kılma tegâfûl bî-vatanlardın
 Habersiz olma fettân közleriñ cevriñ çekenlerdin
 Habersiz mestler bî-dâdını hûşyâr olandan sor

***

Gamıñdın hicr ara bir zerre yanlıg boldı timsâlim
 İrür sen dil-rübâlar içre hem bî-rahım hem zâlim
 Yitip sevdâ-yı zülfiñdin perîşân olmağa hâlim
 Gamıñdın şem'dik yandım sabâdın sorma ahvâlim
 Bu ahvâl şeb-i hicrânımla yâr olandan sor

***

Melâhatlik yüzüñdür âfitâb-ı evc-i ikbâlim
 Melâhat taşları birle uşaldı bu per ü bâlim
 Biliñ birle dehânıñ yârı irdi kıl ile kâlim
 Harab-ı câm-ı 'ışkam nergis-i mestiñ bilür hâlim
 Harâbât ehlini ahvâlini hummâr olandan sor

***

Sabâ tâ kametiñ servini her yan iyledi mâyil
 Köñül mecnûndın hûş u huredni iyledi zâyil
 Emîr 'ışkımnı körgeç Hızır boldı 'acziğa kâyil
 Muhabbet lezzetidin bî-haberdür zâhid-i câhil
 Fuzûlî 'ışk zevkin zevk-i 'ışkı bar olandan sor
 Şairin Fuzûlî'den sonra şirini tahmis ettiği şairlerden biri de Nâbî'dir:
 Nesîm-i rûh-perver maña zülf-i yârdın kildi.
 Hatâ sevdâ-geridür gûyiyâ Tatarın kildi
 Meşamımğa bu nûkhet ol gül-i bî-hârdın kildi
 Nesîm-i cân-fezâdur ol gül-i bî-hârdın kildi
 Peyâm-ı lutf kim cânâ leb-i dil-dârdın kildi

***

Köñülde asradım mihrin velikin cân âzârın
 Dimes sen bir yol iy zâlim nidendür nâle vü zârın
 Hotan âhûlarıdın sebakat itti çeşm-i bîmârın
 Şikest itti revâcın nâfe-i âhû-yı tatarın
 Bu bûy-ı dil-güşâ kim zülf-i 'anber-bârdın kildi

***

Eger ol servğa mû-yı miyânın iylemiş teşbîh
 Meni nâlemğa hem bülbül figânın iylemiş teşbîh
 Zebânığa nidin sûsen zebânın iylemiş teşbîh
 Dehân-ı yâre gûş ittim dehânın iylemiş teşbîh

***

*Bihamdillah saña bolmuş şerâfet Yûsuf Ağa kim
 Bu devlet tapmağan iyeler nedâmet Yûsuf Ağa kim
 Du' â-yı nîm-şeb boldı icâbet Yûsuf Ağa kim
 Emîn-i hizmet- i dârü'l-sa' âdet Yûsuf Ağa kim
 Vücûd-ı 'âlem bahşâyış-i Settârdın kildi*

***

*Tügünler saldı cânlar riştesigâ zülf-i pür-tâbı
 Emîriñ cismigâ cân birdi şeker-hand 'ünnâbı
 İlüntürdi yüzün körgen mahalde zülf-i kallâbı
 N'ola bağ-ı suhanda bülbül olsam şevk ile Nâbî
 Ki teklîf-i gâzel âgâz-ı nîgû-kârdın kildi*

Kaynakça

- Timurtaş, Faruk Kadri (1961), "Nevai'nin Türk diline hizmetleri, Türkçeciliği", *Türk Yurdu*, s. 294, s. 41-43.
- Eckmann, Janos (1963), "Çağatay edebiyatının son devri (1800-1920)", *TDAY-Belleten*, Ankara: s.121-156.
- Saray, Mehmet (1996), *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu yay.
- Togan, A. Zeki Velidî (1981), *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul:Enderun Kitap Evi.
- Tolkun, Selahittin (2001), "Son Devir Çağatay Edebiyatının İki Önemli Kadın Şairi: Nadire ve Üveysî", *İlmî Araştırmalar, Dil Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, s.12, ss.167-170.
- Köprülü, Mehmet Fuat (1993), "Çağatay Edebiyatı", *İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 3, ss.322, İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi.
- Gölpınarlı, Abdülbâki (1985), *Fuzûlî Dîvânı*, İstanbul: İnkılâp Kitap Evi.